

AY DEDE, EVİN NERDE?: HALK ANLATILARINDA VE İNANIŞLARINDA AY'IN CİNSİYETİ*

Ay Dede, Where Is Your House?: The Gender of the Moon in Narratives and Folk Beliefs

Dr. Öğr. Üyesi Tuğçe ERDAL**

ÖZ

“İlkel insan” gök cisimlerinin dönemsel değişim yasasını içgüdüsel olarak fark etmiştir. Eski çağlardan beri gök, insanlığın açıklamadığı olayları bir sebebe bağladığı mekânlardan biri olmuştur. Astronomiyi, meteorolojiyi, ziraatı, tıp bilimlerini yakından ilgilendiren ay kültürünün önemi çok eski zamanlardan beri hep bilinmiştir. Ay, tutulması, gece ortaya çıkması, çekim gücünün olması, zaman, takvim gibi döngülerin yanı sıra doğal yaşam döngüsündeki etkisi ile de her zaman insanlığın ilgisini çekmiştir. Ay, hilal şeklinden dolunay şekline kadar sürekli “yenilenir” ve “canlanır”. Bu yenilenme “yeniden doğuş”u ve döngüyü sağlar. Türk destan ve efsanelerinde ay kültürünün özellikleri arasında koruyuculuk, bakirelik, dölleme, sağaltma ve bereket simgesi olduğu da bilinmektedir. Bunların yanı sıra ayın erkek ya da kadın olarak tasavvur edilmesi, bu inanca uygun ritüellerin gelişmesi hatta tekerlemelerin yaratılması ay kültürünün insan üzerindeki etkisinin bir başka yönüdür. Ay, üstündeki lekelerden kişileştirilmesine kadar pek çok inancın ve ritüelin başkahramanı olmuştur. Bu çalışmada öncelikle Uyghur harfi Oğuz Kağan, Manas gibi destan ve efsane metinlerinde ay kültürünün izi sürülmüştür. Ardından Prof. Dr. Georges Dumézil için ay kültürünü araştırmak maksadıyla, ay ile ilgili Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden derlenmiş metinler incelenmiştir. Hem yazılı hem de sözlü kültür ortamında başta ayın cinsiyeti olmak üzere, bolluk, bereket, yaşam döngüsü, ölüp-diriltme, sağaltma gibi nitelikleri irdelenmiş ve onun kutsallığının ifadesinde cinsiyetin önemi tartışılmıştır. Ay kültürünün kimi zaman erkek kimi zaman kadın hatta bazı yerlerde de hem dişi hem de eril olarak tasavvur edildiği görülmüştür. Çalışmada ayın özelliklerinin tek tek sıralanmasından çok yazıya aktarılmış metinler ve sözlü kültür ortamından tespit edilmiş derlemelerden hareketle ayın insan tasavvurundaki yerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ay, mit, ritüel, inanış, cinsiyet.

ABSTRACT

Primitive humans recognized the law on the periodic change of the celestial bodies by instinct. Since ancient times, the sky has been one of the spaces in which humanity finds various explanations for unexplained events. Closely associated with astronomy, meteorology, agriculture and the medical sciences, the importance of the moon cult has been acknowledged since primeval times. With its eclipses, its appearance at night, its gravity and influence on the natural life cycle, as well as on time and calendar cycles, it has always attracted the interest of humankind. From crescent to full moon, the moon is constantly “renewed” and “refreshed”. This renewal resembles “rebirth” and ensures a cycle. It is also known that among the attributes of the moon cult in Turkish legends and myths are the symbols of protectiveness, virginity, insemination, healing and abundance. In addition to these, the moon is conceived as a man or woman, developing rituals according to this belief and even creating rhymes, are other aspects of effect of the moon cult on humanity. Ranging from the spots on the lunar surface to personification, the moon has become the protagonist of many beliefs and rituals. In this study, the moon cult has initially been traced back through the texts of legends and myths, such as Oghuz Khan and Manas, using Uyghur script. Then in order to examine the moon cult of Prof. Dr. Georges Dumézil, a review has been made of several texts that have been compiled from various regions of Anatolia. In both written and oral cultural settings, attributions of the moon, including its gender, abundance, wealth, life cycle, resurrection and healing have been studied and the importance of gender has been discussed, taking into consideration the manifestation of its sanctity. It has been observed that the moon cult is sometimes conceived as male, sometimes female, and in some places both female and male. In the study, the importance of the moon in human thought has been addressed, taking into consideration written texts and oral culture compilations, rather than listing its attributes individually.

Key Words

Moon, myth, ritual, belief, gender

* Geliş tarihi: 19 Haziran 2018 – Kabul tarihi: 25 Kasım 2018 / Erdal, Tuğçe. “Ay Dede Evin Nerde?: Halk Anlatılarında ve İnanışlarında Ay'ın Cinsiyeti” *Milli Folklor* 120 (Kış 2018): 198-211

** Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yozgat/Türkiye. tugceisikhan@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-1687-9171>

Ay, çok eski zamanlardan itibaren birçok kültürün açıklamaya çalıştığı göksel kültlerin başında gelmektedir. Eski Türklerde de görülen ay kültürünün, Gök Tanrı kültürü ile ilişkisi çok eski dönemlere dayanır. Aya verilen önem, kaynaklarla ve etnografik verilerle desteklenmektedir. Fuzuli Bayat, *Ay Kültürünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adları Etimolojisi* adlı çalışmasında daha eski çağlarda kozmogonik mitin, ayı yaratıcı tanrı gibi kabul ettiğinden bahsetmektedir. Ayın, Türk dini-mitolojik sisteminde yaratıcı kudreti ve mutlak iyilik sembolünden erkek veya kadın gibi tasavvur edilmesine kadar gelişim göstermesi proto-Türk döneminden beri bu kültürün Asya göçebeleri arasında yaygın rolünden haber verir. Göçebe Türkler aya göğün ve yerin ebedi bekçisi gibi bakmışlardır (Bayat 2005: 55). Tarih boyunca ayın evreleri olan hilal (yeni ay), yarım ay ve dolunay düzenli olarak çeşitli ritüellerin uygulandığı evreler olmuştur. Ayın yeni aydan dolunay olana kadar geçirdiği süreç, ritmik değişim ve bereket ölçüsü insan yaşamında da bir döngüyü temsil etmiştir. *Dinler Tarihine Giriş* adlı eserinde Mircea Eliade'ya göre, sürekli olarak ilk biçime geri dönmek, bu sonsuz döngüsellik, ayın, yaşamın ritimlerini mükemmel bir biçimde temsil eden bir gök cisimi olmasına neden olmuştur. Sürekli oluşum yasasıyla yönlendiren tüm kozmik düzlemleri, yağmur, bitkiler, bereketlenmesi şartıtcı değildir. Ayın evreleri, ancak çok sonra keşfedilecek astronomik zamandan ayrı bir zaman kavramının oluşmasına neden olur. Buzul çağından beri ayın evrelerinin büyüsel anlamı ve erdemleri bilinmektedir (Eliade 2003: 167). Fuzuli Bayat da *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolo-*

jisi 1 adlı çalışmasında ay kelimesinin anlamına değinmektedir. Ay kelimesi, Türkçede özellikle de Yakut Türkçesinde “yaratıcı, türeten” anlamlarında kullanılmaktadır. Tıpkı boğa gibi ay da metaforikleşerek zamanla çeşitli anlamlar üstlenmiştir (Bayat 2007: 275). Öyleyse ayın zamanla yıldırım, zamanla yaratıcı kudret, zamanla bakirelik, zamanla erillik, zamanla sağaltıcı güç imgelerini bildirmesi, bu kültürün geçirmiş olduğu gelişim, değişim ve etkileşim evreleri ile ilgilidir. Nitekim ay kültürü *Oğuz Kağan Destanı*'nda, *Manas Destanı*'nda, *Dede Korkut Kitabı*'nda ve muhtelif yaratılmış destanlarında da güzellik, bereket, kudret anlamlarında görülür.

Çalışmanın çıkış noktası, Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı*'nda Ay Kağan'ın Oğuz Kağan'ı doğurması olayıdır. Zira ayın hem dişil bir özellik olan doğurgan olması hem de eril bir unvan olan kağanlığı, ayın cinsiyeti konusunda tartışma yaratmaktadır. Destan metninin baş kısmı eksiktir ve metinde Oğuz Kağan'ı doğuran, “Ay Kağan” olarak geçmektedir. Bu çalışmada özellikle *Oğuz Kağan Destanı*'nda ayın, kahramanın annesi olup olmadığı ve eğer öyleyse neden “kağan” sıfatı kullanıldığı üzerine odaklanılmakta ve bu soruların cevabı kadim ay astral kültüründe aranmaktadır. Anlatılarda geçen ay kültürü ile halkın ay inancı arasındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinden ayın cinsiyeti irdelenecektir. Georges Dumezil¹, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*'ne Anadolu'da ay hakkında telakkiler ve itikatları araştırmak istediğine dair bilgi vermiş ve konuyla ilgili derleme sorularını dergiye ulaştırmıştır (Fındıkoğlu 1964: 3561). Dergi, soruları Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde tatbik etmiş ve sonuçları derginin çeşitli sayılarında yayımlamıştır. Özel-

likle bu sonuçlardan yola çıkarak halk arasında ayın birçok özelliği ile kutusal sayıldığı söylemek mümkündür. Bu özellikler arasında ayın iyileştirici özelliğinin olması, ayın evrelerine göre halkın davranışlarını ve bebeğin cinsiyetinin belirlenmesi, ayın üzerindeki şekiller ile ilgili hikâyelerin anlatılması, ayın rengine ve şekline göre meteorolojik tespitlerde bulunulmasının yanı sıra özellikle cinsiyeti üzerine halk arasında bazı inançlar ve telakiler mevcuttur. Çalışmada “Oğuz Kağan Destanı”, “Manas Destanı”, “Dede Korkut Kitabı”, “Türk-Memluk Yaradılış Efsanesi” ve “Moğolların Gizli Tarihi” gibi destan ve efsane metinlerinden tespit edilen veriler ve Dumézil vesilesi ile Anadolu’nun muhtelif bölgelerinden derlenmiş ay ile ilgili inanışların yer aldığı metinler değerlendirilecektir.

Anlatılarda Ay

Yukarıda adları verilen metinler arasında *Oğuz Kağan Destanı* ay kültürünün öne çıkması nedeniyle dikkat çekici görünmektedir. *Oğuz Kağan Destanı*’nda ay, ilk olarak Oğuz Kağan’ın doğumu esnasında Ay Kağan ifadesi ile, ikinci olarak da Oğuz Kağan’ın göksel eşinden olan üç oğlundan biri Ay-Han olarak geçmektedir. *Oğuz Kağan Destanı*’nın tartışılan temel konuları arasında metnin ilk üç satırı ve boğa/öküz resmi ile başlayışı gelmektedir. Eliade, *Oğuz Kağan Destanı*’nın baş kısmında yer alan öküz sureti ile “ay kagan” ifadesi arasında bir ilişki olduğunu ifade eder. Eliade’ya göre, sadece Türk mitolojisinde değil pek çok mitolojide ay, sulara ve yağmura hükmeden ve yeryüzüne bereket dağıtan, genellikle boğa ile eş tutulan bir gök cisimidir. Ayın hilal hâlinin boğanın boynuzlarıyla benzerlik göstermesi ve her ikisinin dölleyici

niteliklere sahip olması, bu iki cisim arasında bir benzerlik kurulmasına neden olmuştur. Boğa ayrıca mitolojilerde gök tanrılarının ve gücün simgesi olagelmıştır (Eliade 2003: 102-107). Destan metninde boğanın baba, ayın ise anne olma ihtimali üzerine çeşitli görüşler mevcuttur. Üstelik ay astral kültürünün yerdeki sembolik temsilcisi boğa olarak kabul edilmektedir. Bahaeddin Ögel ve Abdülkadir İnan’a göre yukarıdaki ifadelerde geçen Ay Kağan, Oğuz’un babası olan Kara Han’dır (Ögel 2003; I/129; İnan 1998; I/223). Bu değerlendirme ile birlikte Ay Kağan’ın Reşidüddin’in *Oğuzname* nüshasında Oğuz Kağan’ın annesi olduğu da belirtilmektedir. Eserde Ay Kağan’ın doğurması şu şekilde geçmektedir: “Yine günlerden bir gün Ay Kağan’ın gözü parladı, doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu.” (Rahmeti ve Bang 1970: 1). Destanın ilk satırlarında geçen “Ay Kağan” ifadesi üzerine pek çok görüş vardır. Zira “Ay Kağan” Oğuz Kağan’ın annesi ise neden “Kağan” ifadesi ile anılmaktadır. Destan metninde geçen ayın cinsiyeti “kağan” ifadesi ile tartışılmaya başlanmıştır. Ögel, destandaki “Ay Han” sözünün yanlış okunduğu kanaatindedir (Ögel 2002: II/200). Ögel, Paul Pelliot’un “Ay Han” hakkındaki düşüncelerine katılarak Oğuz Kağan’ın ikinci oğlunun adının da “Ay Han” olduğunu hatırlatmış ve tıpkı “Gün Han” da olduğu gibi buradaki “Han” ifadesinin sadece bir unvan olabileceğine ve “Ayın Hanı” anlamına gelemeyeceğine zira Oğuz Han’ın oğullarının gökte yaşayan mitolojik kişiler olmadığına işaret etmiştir (Ögel 2002: II/200). Pelliot, “Ay Kağan” ifadesini karmaşık bulmuş ve *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine* adlı eserinde konuyu Türk kültür tarihi ile açıklamaya ça-

lşmıştır. Destan metninde ayı, anne ve dolayısıyla kadın olarak kabul eden Pelliot, bir kadının *qatun* değil de *qağan* unvanı taşımasını anlamsız bulmuş ve eserinde “han” yerine yanlışlıkla “kağan” yazıldığını varsaymıştır ve bir kadın için de kullanılabilen *qan*, “han” biçimi yerine, burada eski *qağan* (=qa’an) biçiminin kullanılmış olmasını akla daha yatkın bulmuştur; Kırım Türklerinde ve Osmanlılarda prenses ve soylu kadınlar için “han” kullanılmasını da örnek olarak göstermiştir (Pelliot 1995: 10).

“Ay Kağan” ifadesini değerlendiren başka bir araştırmacı ise “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Mülâhazalar” başlıklı makalesi ile Denis Sinor olmuştur. Eril boğa ile dişil ay arasında bir birlikteliğin kurulmasına rağmen nasıl olup da ayın hâlâ eril “kağan” unvanını taşıdığı Sinor için bir sorundur. Sinor’a göre, Oğuz Kağan’ın annesi aydır. Zira Oğuz Kağan aya mahsus hususiyetler taşımaktadır. Yazar, bu iddiasını Oğuz Kağan’ın ilk evliliğinden doğan erkek çocuklarına verdiği Gök, Ay, Yıldız isimlerine dayandırmaktadır. Bu isimlendirmeyi tesadüf olarak görmediğine işaret eden Sinor, Oğuz’un ilk evliliğinin yıldızlara ait bir mahiyet gösterdiğine vurgu yapar (Sinor 1950: 10). Kağan adının bir kadına isnat edilerek kullanılmasını dikkate değer bulan Sinor, Pelliot’ı tanık gösterir ancak konuya herhangi bir yorumda bulunmaz. Sencer Divitçioğlu, *Oğuz’dan Selçuklu’ya Boy, Konat ve Devlet* adlı çalışmada kağan sıfatının *Dede Korkut Hikâyeleri*’nden olan “Basat Depe Gözi Öldürdüğü Boyı Beyan İder Hanum Bey” hikâyesinde geçen Aruz oğlu Basat’ın, kendisini tanıtırken: “Atam adın sorar olsan kaba ağaç/Anam adın sorar olsan kağan arslan” (D223, s. 214) demesini örnek

olarak göstermektedir. Bu örnekten yola çıkarak Divitçioğlu, hikâyede, ne anaya (kadına) kağan unvanı verildiğini ne de Basat’ın anasının soyunun “kağan arslan”dan indiğini ima eder (böyle olsaydı Arslan Kağan denilirdi), diyerek Süleyman Eliyarov’un “Kurddan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dair” başlıklı makalesine gönderme yapar. Eliyarov, bahsi geçen makalesinde “kağan”ın açıkça kükreyen, kızgın ya da güçlü, avcılar avcısı (Eliyarov 1995: 83-99) gibi bir sıfat olarak kullanıldığını iddia etmektedir (Divitçioğlu 2005: 24). Yukarıda sözü edilen araştırmalarda da görüldüğü üzere Oğuz Kağan’da geçen “Ay Kağan” ifadesinde “kağan” sıfatı olmasına rağmen ay, Oğuz Kağan’ın annesi olarak kabul edilmektedir. Nitekim Mehmet Kaplan da *Oğuz Kağan Destanı* adlı eserinde ay kağanın Oğuz Kağan’ın annesi olduğunu belirtmiştir (Kaplan 1979: 38). Bayat, yukarıda adı geçen çalışmada Oğuz Kağan’ın annesini Ay Kağan olarak görmektedir. Oğuz’un annesinin Ay Kağan olması da eski Ay Tanrı inancının bu menşe mitinde korunduğunun göstergesidir (Bayat 2007: 189). Gerek destanda gerekse metin üzerinde yapılan çalışmalarda Oğuz Kağan’ın annesi olarak “Ay Kağan” adı geçmektedir. Ancak cinsiyeti ile ilgili olarak herhangi bir yorum ya da tespit bulunmadığı sadece “doğurma” eyleminden ötürü “anne” sıfatı ile anıldığı görülmektedir. Ayın anneliğine dair benzer bir görüşü “Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanı’nda İktidar ve Kut” başlıklı makalesinde Evrim Ölçer Özünel ifade etmektedir. Özünel’e göre de Oğuz Kağan’ın doğunu sıradan bir insanın doğumu gibi bir anne ve babadan olmaktadır. “Oğuz Kağan metninde geçen ilk satırdaki “bolsın

kıl” emrinin ardından Oğuz Kağan doğar; üstelik sıradan bir insan gibi bir anne ve babadan doğar.” (Özünel 2014: 9). Bu yorum ile Özünel’in de Ay Kağan’ı, Oğuz Kağan’ın annesi olarak başka bir ifade ile ayı kadın olarak kabul ettiği görülmektedir.

Metnin Uygur harfleri ile yazılmış olması metnin muhtevasında değişiklik olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Uygurların dininin metin üzerindeki yansıması olarak ayın “kağan” sıfatı ile anılması kabul edilmektedir. Göktürkler döneminde kut veren bir varlık olarak Gök-Tanrı’ya vurgu yapılırken, Maniheizmin etkisiyle Uygurlarda durum değişmiş, artık güneş ve ay, kut veren varlıklar olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Ögel, Oğuz destanında Oğuz’un babasının, Ay-Kağan olarak adlandırıldığına ancak Batı Türklerindeki anlatılara göre ise Oğuz-Han’ın babasının Kara-Han olduğuna dikkat çekmektedir. Uygurlar, MS 763’ten itibaren Mani dinini kabul ederek Gök Tanrı kavramının, Ay Tanrı olarak değişmesine sebep olmuş ve onun etkileri altına girmişti. Ögel’e göre Uygurlar, *Oğuz Kağan Destanı*’nın esas konusuna dokunmamış fakat yeni dinin etkisiyle eserde birtakım değişiklikler yapmışlardır. Eski Türk dininde Gök ve Güneş birinci derecede öneme sahiptir. Bu öneme Yakut mitolojik metinlerinde geçen Güneşin antropomorflaşması örnek olarak gösterilebilir. Gök Tanrı inancının güçlenmesiyle Ay Tanrı, sonra da Güneş Tanrı inancı Yakut mitolojik metinlerinde ikinci plana itilmiş ve Güneş, Tanrının karısı durumuna getirilmiştir (Bayat 2007: 301-302). Bu inanış diğer Türk boylarında Güneşin yaratıcı “Güneş Ana” olarak göğün en üst katına yerleştirmiş ve antropomorfik özellik katmıştır. Böylece Yakut

mitinde güneşin kutsanması ön plana çıkmıştır. Ancak Ögel’e göre Türkler, Mani dinini kabul edince ay birinci sıraya geçmiştir. Çünkü Mani dininin prensiplerine göre ay, hepsinden önemlidir. Oğuz-Han’ın doğumundan bahsederken Oğuz destanı: “Bir-gün Ay-Kağan’ın gözleri aydın oldu. Bir erkek oğlu oldu,” diye söze başlar. Türklerin bildikleri tek bir Ay-Han varsa o da Oğuz-Han’ın ikinci oğlu olan Ay-Han’dı. Diğer hiçbir kaynakta böyle bir bilgi yoktur. Bu zamana kadar Türkler, Tanrıya “Gök-Tanrı” derken Maniheizmin kabulünden sonra “Ay-Tanrı” demeye başlamışlardır (Ögel 2003: 129). Aynı destanda bile Oğuz-Han, yaptığı konuşmada Tanrı’dan bahsederken, hep eski Türk geleneği ile “Gök-Tanrı” demiş ve “Ay-Tanrı” demek, yeni dinleri ne olursa olsun, ona zor gelmişti (Ögel, 2003: 130). Bununla birlikte Eberhard gibi araştırmacılar, Uygurlardaki güneş ve ay kültürünün tamamen Manihaizm’e bağlanamayacağı görüşündedirler. Emel Esin, “Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü” başlıklı makalesinde FrAnkaraen’in ve Eberhard’ın araştırmalarına yer vererek ay ve güneş kültürünün, diğer gök kültürleriyle birlikte Çin’e pro-Türk Choular tarafından ithal edildiğini ancak ay ve güneşin, Hun kültürünün bariz bir özelliği olduğuna değinir. Buradan hareketle ay ve güneş kültürünün, Mani dininden çok daha eski olan bu İç Asya geleneğine bağlı olabileceği kanaatine varır (Esin 1968; 102). İsmail Taş’ın *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji* adlı eserine göre, Uygurlarla birlikte ay ve güneş üzerine yüklenen dini anlam ve önemin Manihaizm’in etkisiyle biraz daha arttığını ilave etmek gerekir. Nitekim Maniheist bir eser olan *Huastuanift*’te Kün Ay Tengri (Güneş

Ay Tanrı), Tanrı yerine varmak için ilk kapı olarak kabul edilmektedir. Uygurca metinlerde de görüldüğü gibi, güneş ve ay salt göksel cisimler değildir. Sık sık bu varlıklar Tengri nitelmesiyle birlikte zikredilmektedir. Taş, bu nitelemelere *Irg Bitig* kitabını da tanık göstermektedir (Taş 2011: 218).

Ay kültü, her din ve her dönem için ayrı bir öneme sahiptir. Ayın evreleri aracılığıyla kontrol edilen ve ölçülen zamanın “canlı” bir zaman olması, bu önemin sebebi olarak görülebilir. İnsanların bu sayede zamana ve olaylara hâkim olması, ayı olağanüstü bir varlık durumuna getirmiştir. Nitekim *Irg Bitig*'te de “Tengri” nitelmesi ile anılması bunun sebebidir. Ay, sıralanan özelliklerinin yanı sıra Eliade'ye göre, sürekli biyokozmik bir görüngeneye -yağmur ya da bataklıklar, tohumlar ya da âdet dönemlerine- gönderme yapar. Çeşitli “kozmetik düzlemlerdeki” bir dizi görüngü, ay ritminin etkisi altında ya da bu ritme göre birbiriyle iletişim içine girer. Ayın “erdemlerini” kabul eden “ilkel zihniyet”, bu görüngeler arasında belli bir yakınlık ilişkisi kurar ya da bunları birbirine eş değer kılar. Örneğin, en eski zamanlardan, özellikle de neolitik çağlardan beri tarımın keşfiyle birlikte ay, su, yağmur, kadınların ve hayvanların doğurganlığı, bitkiler, ölümden sonra insanın kaderi ve erginlenme törenleri, aynı simgelerle birbirine bağlanırlar (Eliade 2003: 168). Kuşkusuz kadınların adet görmesi, ayın kadınların ilk eşi olduğu mitinin yayılmasına katkıda bulunmuştur (Eliade 2003: 177). Eliade'nin düşüncesine benzer bir fikri, Dıvıçioğlu da ifade etmektedir. Kadınların aybaşı dönemlerinin ve buna bağlı olarak gelişen doğurganlık ve yumurtlama dönemlerinin ay ile bağlantısı olduğu aşikârdır. Dünya

efsanelerinin büyük bir bölümünde ay ilahi dişil, boğa erildir. Boğa, eril gücü ve dolayısıyla dölü ile yeryüzündeki bereketi simgeler. Efsanelerin bazılarında ay/boğa, kadın/erkek, doğurganlık/bereket ikiliği o derece zıtlıkların birliği halini almıştır ki birleşerek bir olmuştur (Dıvıçioğlu 2005: 24). Türk mitolojik tasavvurlarında ayın çoğu kez kadın veya bakire kız olarak bilinmesi, onun Mitolojik Ana kültüyle birebir ilişkili olması fikrini doğurur (Bayat, 2007: 271). Boğanın mitolojik sistemdeki eril varlığı ayın dişil olarak tasarlanmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan Bayat'a göre Türk, Sümer ve diğer Ortadoğu ve Altay halklarında Mitolojik Ana çoğalmayı, Ay Tanrı ve onun yerdeki simgesi olan Boğa türetmeyi sembolize eder (Bayat 2007: 269). Hem erkeğin hem kadının adlarının ay kökünden gelmesi Ay'ın erdişil kişiliği üzerinde düşünmemize vesile olabilir. Ayrıca Oğuzname'deki ay dişiyken, o halk etnolengüistiğinde erkektir (Ay dede). (Dıvıçioğlu 2005: 25). Nitekim bunun pek çok örneğini, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden tespit edilmiş anlatılarda ya da inançlarda görmek mümkündür.

Ay kültü açısından önemli bir diğer destan ise Kırgızların Manas destanıdır. Ögel, Radlof'un Kırgızlar arasından ayrı olarak topladığı “Manas'ın Kuzey Akımları (Kös-Kaman Hikâyesi)” başlıklı hikâyesinde “Manas, gidip Kuzey ülkelerde Kün-Han'ın kızı Altın-Ay'ı alıp onunla evlenir. Manas öldüğü zaman Tanrı, meleklerine Manas'ın başında beklemek üzere Altın-Ay adlı güzel kızın konmasını emreder. Manas'ı buldukları zaman, Altın-Ay da mezarda onun başında bekliyordu.” Tanrı'nın emretmesi üzerine Altın-Ay'ın, Manas öldüğünde mezarda Manas'ın ba-

şının üzerinde beklemesi Ayın eski mevkîinden, ölümlü ve ölüp dirilmeye ilişkininden haber verir (Ögel 2003/I: 527). Ögel, bu hikâyeden Manas'ın iki hatunu olduğunu, bunlardan birisinin “Dünyadaki Hatun'u Kanıkey Hatun; diğerinin de öbür dünyadaki kutsal Altın-Ay” olduğunu anlaşılabileceğini belirtmektedir (Ögel 2003/I: 527). Bayat'a göre bu hikâyede astral kült olan Ayın düşman tarafı simgelemesi İslam'dan sonra ortaya çıkmış değişikliktir (Bayat 2007/1: 272). Naciye Yıldız'ın *Manas Destanı* (W. Radloff) ve *Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller* adlı çalışmasında Altın Ay'ın babasının ismi Ay Han olarak geçmektedir. Yıldız, Ay Han ismini *Oğuz Kağan Destanı*'nın hatırası olarak yorumlamaktadır (Yıldız 1995: 97). *Manas Destanı*'nda Altın Ay isminde üç farklı kadından söz edildiği anlaşılmaktadır (Yıldız 1995: 171). Bu destanda geçen bir diğer ay kültü ise Manas'ın oğlu Semetey'in hikâyesinin anlatıldığı bölümdür. Manas'ın oğlu Semetey de düşman kızı Ay-Çörek ile evlenir (Yıldız 1995: 172). Altın Ay'ın aksine Ay Çörek'in destan metninde kutsal/mitik bir görevi olmadığı görülmektedir. Bu sebeple ay isminin sadece güzellik özelliği sebebiyle verildiği düşünülebilir. Aynı bölümün devamında Semetey'in Ay-Çörek'ten doğan oğluna da gökten inen Ay-Koca isim verir (Yıldız 1995: 248, 255). İsim veren bu sakallı ihtiyarın isminin ay olması hatta gökten inmesi *Manas Destanı*'ndaki ay astral kültünün ağırlıklı olduğunun en önemli örneklerinden biri olarak görülebilir. Destanda Ay Hanım ve Ay Kulak isimleri de geçmektedir. Yıldız, çalışmasında Ay Hanım'ın, Alman Bet'in okuması için Kur'an getirip açan kişi (Yıldız 1995: 172), Ay Kulak'ın ise belli başlı özelli-

ği olan atın ismi olduğunu belirtmektedir (Yıldız 1995: 198). Bayat'a göre, ay kültünün *Manas Destanı*'nda sistemli bir şekilde korunması İslam'dan sonra da konar-göçer Türk kavimleri arasında bu eski inancın etkili olmaya devam ettiğini gösterir. Büyük ihtimalle Ay Tanrı inancı, Gök Tanrı dini döneminde çocukların ve kadınların hamisi Umay Ana'ya dönüştürülmüştür. Umay kelimesindeki ay terkihi bu fikri daha da kuvvetlendirmiştir (Bayat 2007/1: 272). *Manas Destanı*'nda geçen Ay isimlerinden ikisi, Altın Ay ve Ay Çörek kadın ismiyken Ay Koca ismi ise kavmin bilirkişisi olan bir erkeğin ismidir. Ay isminin destanda her iki cinsiyete de verildiği görülmektedir. F. Ahsen Turan, başka destanlarda kullanılan ay isimlerini güneş, ay, yıldız ve diğer tabiat olaylarını da değerlendirdiği “Orta Asya'dan Anadolu'ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları” başlıklı makalesinde detaylı bir şekilde sıralamıştır (Turan 2011: 51).

Ay kültünün yer aldığı bir diğer anlatı ise ilk insanın yaratılışı ile ilgilidir. Ögel, adı geçen eserinde Türk-Memlûk yaratılış efsanesine değinmektedir. Memlûkler devrinde Mısır'da yaşamış olan Türk tarihçisi Ebu-bekir b. Abdullah b. Ay-Bek üd Devâdârî, Türklerin menşei ile ilgili çok önemli bir efsane anlatır. Bu efsanede Ata-Mağarası'nın bulunduğu Kara Dağ'da Türklerin ve insanlığın ilk atası olduğuna inanılan Ay-Atam'ın balçıktan yaratıldığı ardından da ilk kadın olan Ay-Va'nın yaratıldığı anlaşılmıştır (Ögel 2003/I: 485).

Eserinde yer verdiği destan metninde geçen;

...
Nedense adını da, “Ay Atam” alı-
vermiş,

Ay-Baba'yla, Ay Dede, Türkçe'ye
burdan kalır,

...
 Birincisi Ay-Ata, nasıl idiye kişi,
 Bu ikinci şahıs da, yaratılmıştı
 dişi,
 Ay-Va demişler herkes, bu dişinin
 adına,
 Ak-Yüzlü anlamına, böyle denmiş
 kadına,
 ... (Ögel 2003/I: 484).

dizeleri günümüzde aya, neden ay dede denildiğini ve kadına da güzelliğini övme amacı ile ay yüzlü denildiğini açıklamaktadır. Ögel, bu efsaneye biraz temkinli yaklaşmaktadır zira Ay-Bek üd-Devâdârî'nin yazdığı bu efsanede geçen Türklerin ve insanlığın ilk atası olarak anlatılan Ay-Atam'ın başındaki ay ifadesinin yazarın isminde de olması Ögel'in dikkatini çekmiştir (Ögel 2003/I: 486). Bu dikkate göre, yazarın adını eserde yaşatmak amacıyla mı Ay-Atam isminin verildiği yoksa efsanenin orijininde/özünde mi bu ismin olduğu şüpheli bir durum yaratmaktadır. Ancak Bayat, doğrudan anlatının orijininde/özünde ay isminin varlığını kabul eden bir yorum yapar. Bayat'a göre, Mısır Memluk Türklerinin menşe mitinde insanlığın Ay Atam ile Ay Va'dan türemesi, sadece Ay Tanrı inancını yaşatan kavimlerin etkisi sonucunda ortaya çıkması ile değil, aynı zamanda Türklerin bu külte vermiş olduğu değerle de izah edilmelidir (Bayat 2005: 57). Ögel'in aktardığı efsanede Ay-Atam gökten inmiş, yere konmuştur. Sonraki aşamada da kadın olarak adının manası tam anlaşılabilen Ay-Va yaratılmıştır. Bu hikâyede yaratılan iki insan olan Ay-Atam ile Ay-Va'nın önce erkek sonra dişi olarak yaratılmasının yanı sıra yaratılış biçimlerinin de Adem ile Havva'nın yaratılış biçimleri ve isimleriyle benzerliği, İslam coğrafyası içinde yaşayan Memluklere etki etmesi

olarak da düşünülebilir. Bu efsanede ay ismi hem erkek hem de kadın için kullanılmıştır. Nitekim bu kullanımın erkek ve kadın üzerindeki etkisine değinen Ögel, Ay-Ata'nın yaratılma zamanına işaret ederek, yaratıldığı dönemdeki burcun ay ile çok yakın alakası olduğunu, aynı şekilde kadının da yaratılma zamanına işaret ederek onun da burçtaki güneşin sıcaklığı ile yaratıldığını ifade etmektedir. Hatta erkek ve kadın arasındaki mizaç farkının da ay ve güneş dönemlerinde yaratılmalarına bağlamaktadır (Ögel 2003/I: 487).

Ay kültürünün çok farklı bir şekilde yer aldığı başka bir anlatı ise *Mogolların Gizli Tarihi* adlı eserde yer almaktadır. "İlk Tarih, Temucin'in Dünyaya Gelişi ve Çocukluğu" başlığı altında yer alan bir bölümde ay, "Fakat her gece sarışın (altın gibi parlak) bir adam, evin (çadırın) bacasından (damdaki açıklıktan) sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma geçiyordu. Çıkarken de, güneş (veya) ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu" şeklinde geçmektedir (Temir 2006: 8).

İmâmî'nin yazdığı *Hannâme*'nin Cingiz Han bölümünde yukarıdaki anlatı da yer almaktadır. "O gece Alankova'nın penceresinden eve parlak bir ay giriyor, Alankova'yı gebe bırakıyor, sonra evin kapısından arslan ve kurt gibi bir şey görünüyor, gelip gidiyor, o gece geçiyor, gün ışıyıp sabah oluyor. Alankova kendini gebe buluyor..." (Gökyay 1969: 315). Eserde parlak ay, bir kadını hamile bırakabiliyor. Bu anlatıda ay kültürünün eril güce sahip olduğu görülmektedir. Ayın erkek olarak tasavvur edildiği söylenebilir. Nitekim genel olarak Türk mitolojisinde Ay, erkek; Güneş de dişi olarak tasavvur edilmektedir.

Buna rağmen aydan gebe kalma olayı Türk efsanelerinde çok nadirdir. Sadece Han-nâme’de, Çingiz-Han’ın atalarından Alan-Kowa’nın gebe kalma olayından bahsedilir. Bahaeddin Ögel, Ay’dan gebe kalma olayının işlendiği bu metni, Pelliot’un açıkladığına vurgu yapmıştır. Pelliot’dan da hareketle Ögel’e göre Alan Kowa’nın gebe kalmasında birinci derecede rol oynayan ve dikkat çeken şey, ay ışıkları ve bu ışıklarla inen, sembolik bir hayvan şekline girmiş olan Tanrı’nın kendisi veya elçisi olduğudur (Ögel 2003/I: 131-132). Metinde geçen diğer bir dikkat çekici nokta ise “güneş” sözünün geçiş olmasına rağmen, gebe kalma olayının gece ve ay ışığında meydana gelmesidir. Böyle bir durum aya daha fazla önem kazandırmaktadır.

Halk İnanışında Ay

Dumezil’in soruları ile Türkiye’nin muhtelif bölgelerinde yapılan derlemelerde ay iyileştirici, bereket sağlayıcı, zamanı düzenleyici, iyilik ya da kötülöklere delalet gibi özellikleriyle benzerlik gösterirken cinsiyeti konusu farklılık göstermektedir. Ay, Anadolu’nun pek çok bölgesinde Divitçioğlu’nun ifadesi ile erdişil (2005: 25) olarak kabul görmekte, Anadolu’nun bazı bölgelerinde kadın bazı bölgelerinde ise erkek olarak tasavvur edilmektedir. Adana, İstanbul, Ankara, İzmir, Kıbrıs Türkleri, Rumeli ve Boşnaklar arasında ay hem kadın hem de erkek olarak tasavvur edilmektedir. Ayın kadın olmasına dair Adana ve çevresinde şu hikâye halk arasında yayılmıştır: “Ay bedir halinde iken bir kadın telakki olunur. Ay, güneşle evlenmiş, fakat güneş ayı aldatmış. Ay, bedri tam halinde, hayatının mesut hatırasını kutlamak için beyazlar giyinerek süzgün bir eda ile dolaşır, bundan sonra da karalara bü-

rünerek uğradığı ihanetin yasını tutar.” (Bedi 1936: 55).

Ayın kadın olarak düşünülmesinin yanı sıra birçok Türk kökenli topluluklarda ayın erkek olarak tasavvur edildiği de görülmektedir. *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri* adlı çalışmada Türk sembolizminde –günlük ve folklorda- ay, erkek başlangıçla, güneş ise kadın başlangıçla ilişkilendirilmektedir. Bu görüşe benzer bir şekilde Unu Harva da *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar* adlı eserinde, birçok Türk kökenli halkın, güneşin dişi (Güneş Ana), ayın da erkek (Ay Baba) olduğuna inandıklarını, bazı efsanelerde Ay Han ve Güneş Han’dan bahsettiklerini ifade etmektedir (Harva 2014: 148). Goldelerin ayı erkek, güneşi dişi tasavvur etmeleri (Harva 2017: 151) gibi yaygın ve genel görüşün aksine Telengitlerin ayı dişi güneşi de erkek olarak tasavvur ettikleri görülmektedir (Harva 2017: 152). Altay dağı ve civarında yaşayan küçük Türk boylarının şaman davullarında bulunan resimlerdeki Ay, Güneş ve Venüs resimlerinin de dikkat çekici olduğuna vurgu yapan Mihály Hoppál, *Avrasya’da Şamanlar* adlı eserinde Teleüt, Şor, Kumandı, Sagay, Beltir ve Çelkan şaman davullarının çok şematik olduklarını belirtmektedir. Bu resimlerin hiyeroglif olarak da yorumlanabileceğini iddia eden Hoppál, bu tür örnekler olarak Güneş, Ay ve Venüs şekillerinin davullarda yer aldığını ve genellikle davulların sağ tarafına anne olarak adlandırılan “Güneş”in, “Ay baba” olarak adlandırılan Ay’ın ise sol tarafa resmedildiğini ifade etmektedir (Hoppál 2012: 230). Uşak, Soma, Muğla, Isparta, İstanbul, Devrek, Sinop, Yusufeli, Tokat, Ankara, Gaziantep, Gemerek ve Van’da Dumezil’in isteği ile derlenen

bilgilere göre ay, erkek olarak tasavvur edilmektedir. Ayın erkek olduğu için hava kararınca, güneşin de kadın olduğu için hava aydınlanınca ortaya çıktığına dair genel bir kanı bulunmaktadır. Ayın erkek olması ile ilgili diğer bir inanma ise ayın ve güneşin sevgili olduğuna; ayın erkek, güneşin ise kadını temsil ettiğine ve sürekli bir kavuşma gayreti içinde olduklarına dair anlatılan hikâyelerde görülmektedir. Diğer bir anlatı ise ayın erkek olarak güneşin de kadın olarak kardeş olmaları üzerinedir. Nihat Bedi, “Ay Hakkında İnanmalar XI Ankara’da” başlıklı yazısında ayın, Ankara’da bir yandan erkek, bir yandan da kadın olarak tasavvur edildiğini belirtmektedir. Bu bilgilere göre, Ankara’da güzeli aya benzetirler, meselâ *ay gibi güzel kız, ay parçası gibi delikanlı*, derler. Ay, insan suretinde yaratılmış ve halk arasında erkek ve binaenaleyh cesur telakki edilmiştir. Ay, bir bakıma göre kız telakki olunur (Bedi 1956: 1405). Çok eski dönemlerde “tanrının timsali Ay Dede, Yagız yerin timsali de Güneş Ana’dır.” Buradan da soylu göçebelerin, Ay Dede’ye büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır (Bayat 2005: 57). Türklerin çok önemli menşei mitlerinden biri olarak kabul gören Ay-Atam hikâyesindeki gibi “Ay Dede” inancının Anadolu coğrafyasında hala devam ettiği bilinmektedir. Aşağıda verilen tekerlemelerin örneklerini pek çok bölgede bulmak mümkündür. Ayın erkek olduğu inancı ile beraber bazı bölgelerde aya “ay dede” denilmesi âdet haline gelişir. “Ay Hakkında İnanmalar X Gaziantep’te” başlıklı makalesinde Hurşit Alpaslan ayın, çok yaşlı, nur yüzlü, aksakallı bir pir olduğunu ve onun için ona “Ay Dede” denildiğini belirtmiştir. Hatta bölgede yaşayan çocukların ay doğduğu zaman

“ay dede” ile ilgili bir de tekerlemesini tespit etmiştir:

Ay Dede
Evin nerde
İncebelde
Tavuk getir
Çok bekletme
Tez getir
(Alpaslan 1956: 1392)

“Ay Dede” nitelemesine Gemerek’ten de örnek verilebilir. “Gemerek Folkloru: Ay ve Gün Üstüne” başlıklı makalede çocukların söylediği ve ay dede nitelemesi ile ayın erkek olarak kişileştirildiği tekerlemelere yer verilmiştir. Aşağıdaki gibi tekerleme örneklerini çoğaltmak mümkündür.

“Aydede...
Evin nerde
İki taşın arasında
Tavuk gelir,
Yağa batır
Sen yemezsen
Bana getir.”
(Demiray 1961: 2372)

Ayın evrelerine göre bugün söylenen tekerlemeler çocuk folkloru açısından incelenebilir. Ancak bu tür tekerlemeler kozmik unsurları ve olayları etkileme amacı da taşımaktadır. Ali Duymaz, İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler adlı çalışmasında “Tabiat Unsurlarıyla İlgili Tekerlemeler” başlığı altında ay, güneş gibi kozmik unsur ve olaylar ile ilgili tekerlemelerin sadece çocukların söylediği sözler bağlamında değerlendirilemeyecek kadar arka planı olduğunu, bu tür tekerlemelerin aslında tabiat olaylarını etkileme amaçlı söylendiğine örnekler vererek değinmektedir (Duymaz 2002: 241).

Ayın beyaz ve parlak olması, kimi zaman genç bir erkek kimi zaman da genç bir kızın güzelliği ile bir tutul-

muştur. Mehmet Akif tarafından kaleme alınan “Devrek'te Halk Arasında Aya Dair Bilgiler” başlıklı yazıda bu duruma örnek teşkil edecek tespitlere yer verilmiştir. Bir erkek veyahut kız çocuğunun fazlaca güzel olduğunu söylemek için aya teşbih ederler. Mesela “ayın on dördü” gibi kız veyahut oğlan, “ayın on dördü” gibi çocuk tabirleri her zaman kullanılır (Mehmet Akif 1936: 94). *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*'nde de bu duruma uygun örnek mevcuttur. “Ay Hakkında İnanmalar XIII Tokat'ta I” başlıklı yazıda erkek çocuğunun güzelliği “ayın on dördü” ifadesi ile anlatılmaktadır. Ay gençtir ve “ayın on dördü gibi genç ve parlak, delikanlı” tabiri daima kullanılır (Cinlioğlu 1957: 1438). Bu tespiti *Dede Korkut Kitabı*'nda da görmek mümkündür. Dede Korkut Hikâyelerinde “ay” ifadesi birkaç yerde farklı anlamlara gelecek şekilde geçmektedir. “Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyını Beyan İder Hanum Hey” başlıklı hikâyede Dede Korkut, Delü Karçar'dan kız kardeşi Banı Çiçek'i Bamsı Beyrek'e isterken “aydan aru günden görklü kız kardaşun” ifadesi kullanılır. Burada ayın parlaklığının ve beyazlığının bir kadına benzetildiği görülmektedir (Ergin 1994: 126/D83). “Uşun Koca Oğlu Segrek Boyını Beyan İder” başlıklı hikâyede ise Segrek tanımlanırken “ayun on dördüne benzer bir mahbub ala gözlü genç yiğit” ifadeleri geçmektedir (Ergin 1994: 231/D266). Bu benzetimde ise bu sefer ay ile erkek arasında güzellik ve dikkat çekme açısından bir benzerlik kurulmuştur.

Kısmet açma ritüellerinde de ay kültürünün izleri görülmektedir. Bahsi geçen bu ritüel örneklerinden birine *Halk Bilgisi Haberleri Dergisi*'nde rastlanmaktadır. Uygulamada ay ile

damat adayı olabilecek bir erkeğin gölgesi arasında bir ilişki kurulmaktadır. “Sinop ve Muhitinde Aya Dair Halk İnanmaları” başlıklı makalede M. Şakir, aynaya yansıyan ayın aksinden bir erkek suretinin geçmesinin evliliğe işaret olduğunu yazmıştır.

Aya bakmak, umumiyetle iyi telaki olunur, bazı tefeüllerde de bulunulur. Mesela 3-5 günlük ay bir “dımışkı aynası”nın içine alınır, yani hayali aksettirilir. Kısmeti çıkmamış, bakir bir kız, aynadaki hayali alınan aya mütemediyen bakar. Kızın yanında, abdestli olarak bulunan yaşlıca bir hanım da, bu bakma devam ederken, bir buçuk “Yasin” suresi okur. Kızın eğer kısmeti çıkacak, yani kendisine bir koca bulabilecekse bu takdirde aynadaki ayın yanından “erkek sureti” bir gölgenin geçtiği görülür ve işin müspet bir şekilde neticeleneceğine hükümlenir. Hatta bazen bu hayalin müstakbel zevcin şekil ve şemailini istidlal yollu bir hükmü de haiz bulunduğu mevzu bahistir. Şayet kız “kalık” olarsa o zaman bu gölgenin fakat bir tabut veya ölü gibi bir hayal halinde geçtiği görülür (M. Şakir 1934: 330).

Bu uygulamanın sadece gelin adayı olacak kızlara yapılması ve ay aksinde erkek bir suretin görülmesi dikkat çekicidir. Ay ile erkek cinsiyeti arasında bir ilişkiden bahsedilebilir. Ay, gölgesi veya ışıkları erkek olarak tasavvur edilmiştir. Nitekim Alan-Kowa'nın gebe kalmasına neden olan şey de ay ışığından süzülen siluettir. Ayın erkek olabileceğine dair başka bir örnek Soma'da tespit edilmiştir. Ayın ışığında bütün suların erkek olması inancına dayanan bu ritüelde kadın ay ışığı vuran sudan abdest alarak sembolik bir şekilde erkek ile cinsel birliktelik yaşamış kabul edilmektedir. Şerif Necati'nin “Soma'da Aya

Dair İnanmalar” başlıklı makalesinde yukarıdaki örneğe benzer bir şekilde ay ışığının sembolik bir şekilde erkek olarak tasavvur edildiği görülmektedir.

Vakti ile evli bir adam karısını iki defa boşayarak sonra tekrar nikâh tazeleyip almış. Üçüncü defa boşayıp nikâh tazelemek isteyince hocalar hülle lazım gelir demişler. Karısının velev ki bir gece olsun başka bir erkekle temasını istemeyen koca bir hocaya müracaat ederek bu işe bir çare bulmasını söylemiş. Hoca da şer’i bir hile bularak “Ayın ışığında bütün sular erkek olur, sokak sularından bir kova su al, kadın o su ile yıkansın, sonra nikâhını tazeleyebilirsin” demiş. Bu adam da bu suretle hareket ederek tekrar karısı ile birleşmiş (Necati 1940: 229-230).

Nevşehir merkezden derlenen bir hikâyeye göre “krallıklar zamanında bir kralın kızı ölü doğmuş. Kral, o dönemde kutsal sayılan aya o gece yalvarmış, prensese ruh vermesini istemiş. O an bebek canlanmış ve ismini ay koymuşlar. Kız bir gün bir çobana âşık olmuş ve çobanın ölümcül bir hastalığı olduğunu öğrenmiş. Ay prenses bir dolunay gecesi aya yalvarmış ve o an ruhunu gence teslim etmiş” (K.K. 1). Hikâyede ayın ölüyü diriltme ve isterse canlıyı öldürme gücü olduğu görülmektedir. Bu duruma Manas’ın mezarının başında bekleyen Altın Ay’ı örnek gösterebiliriz. Ögel’in Altın Ay hikâyesinde belirttiği gibi yukarıdaki hikâyede de ay’ın eski mevkiinden, ölümle ve ölüp dirilmeye ilişkisinden haber verir (Ögel 2003/I; 527). Ali Duymaz, “Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Kitabına Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler” başlıklı makalesinde yukarıdaki hikâyeyi tasvir eden bir yorumda bulunmuştur.

Ay kültünü Oğuz Kağan’ın doğumu üzerinden değerlendiren Duymaz’a göre ay kültünün doğum-ölüm ve yeniden doğuş özelliklerine temas ederek ayın, doğuşu, batışı ve yeniden doğuşuyla doğumu, ölümü ve yeniden doğumu da işaret ettiğini vurgulamaktadır. Ayın ortaya çıkışı şeklindeki kozmik hadisenin “doğmak” fiiliyle nitelenmesi de aslında ay ile doğum kavramı arasındaki semantik yakınlığı göstermektedir. Kısacası, ayın çok çeşitli sembolik anlamları içinde *Oğuz Kağan Destanı*’nda da olduğu gibi doğum da vardır (Duymaz 2007: 52). Kadınların gebelik ile ilgili olarak yumurtlama dönemlerinin, yani gebe kalma ve ilerisi için doğum olasılığının gerçekleşme başlangıcı sayılan “aybaşısı” dönemi tamamen Divitçioğlu’nun ve Duymaz’ın belirttiği gibi ayın özellikleri ile ilgilidir. Hakasların, kadını kısırlıktan kurtarma amaçlı imay tartar (ımayı çekmek) törenleri biyolojik ve cinsel olayların kendine özgü kozmik düzeye taşınma yöntemidir. Ayın, güçlü şaman tarafından yeni ay gecesi özel olarak hazırlanmış ve çadırın erkek kısmının üst tarafına konmuş olan kayın ağacının yanında yapılır (Lvova vd. 2013: I/155) Kadının hamile kalması için yapılanı bu uygulamada zaman olarak yeni ay gecesi seçilmesi manidardır. Bu ritüelde de görüldüğü üzere kadının cinselliği ve doğurganlığı ile özellikle yeni ay evresinin yakın ilişkisi olduğu söylenebilir. Ayın doğurganlık/gebelik ile ilişkisi olduğuna dair Anadolu pek çok uygulama bulunmaktadır. Isparta’da ve Tokat’ta gebe kadının aya bakınca erkek ve güzel olacağına inanılmaktadır (Cinlioğlu 1957: 1438; Böcüoğlu 1956: 1325). Benzer bir uygulama Yaşar Kalafat’ın *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri* adlı çalışma-

sında görülmektedir. Tunceli, Kars ve Bingöl'de hamile kadınlar aya bakarlar. Bu sırada karınlarındaki çocuk oynarsa, erkek ise kahraman olacağına; kız ise bereket getireceğine inanırlar (Kalafat 2006: 46).

Sonuç olarak ay; yaşam, enerji ve yenilenme kaynağı ve döngünün düzenleyicisi olarak kabul edilmiştir. Ay kültü doğasından gelen gizemi ile insanoglu için sürekli bir cazibe, merak ve çekim merkezi olmuştur. Birçok Türk ve Asya menşeli mitlerin konusu olmuş, bereketi ve yaşam döngüsündeki ritmik canlılığı ile doğurganlığın sembolü haline dönüşmüştür. Bundan dolayı kimi anlatılarda ayın cinsiyeti Ay Kağan, Altın Ay, Ay Çörek, Ay-Va gibi kadın olarak, kimilerinde ise Ay Koca, Ay-Atam gibi erkek olarak kabul görmüştür. Halk tasavvurunda da benzer kabullenişlerin olduğu görülmektedir. Bu şekli ile ay kültürünü, erkek ya da kadın olarak tasavvur etmekten ziyade gök kültürleri arasında fenomenleşen önemli kültürlerden biri olarak kabul etmek daha doğru olabilir. Ayın kadın, erkek ya da yaratıcı Tanrı olarak cinsiyetsiz olması veya tam aksine çift cinsiyetli olarak düşünülmesi ayın kimliğini daha da mistik kılmaktadır. Ayın hem kadınlar için Aycan, Ayça, Aydan, Aynur, Aylin hatta daha mitik kökenli adlar olan Umay, Ayısıt (Ayzıt) gibi hem de erkekler için Aykut, Ayhan, Aydın, Aytaç hatta yine mitik kökenli bir adlar olan Aybars, Kutay gibi adlandırmalarda kullanılıyor olması belli bir olmayan cinsiyeti olmayan ayın yaratıcı Tanrı olması fikrini de kuvvetlendirmektedir. Makalede de yer verildiği üzere halk hem anlatılarında hem de inanışlarında duruma göre ayı erkek veya kadın olarak kabul etmiş ve bunu bir ikilik ya da zıtlık olarak görmemiştir. Ay o anki ihtiyaç ve inanış doğrultusunda ya erkek ya da kadın özelliği ile ön plana

çıkmıştır. Nitekim Ali Duymaz da ayı yaratıcı Tanrı olarak değerlendirmekte onun sadece kadın ya da sadece erkek olarak özelliklerinden birinin ön plana çıkmadığına vurgu yapmaktadır (Duymaz 2004: 818). Bu sebeple ay, doğum ve bereket simgesi olarak kullanılmış ve bu bağlamda da kutsanmıştır. Ay, zamanla erkek ya da kadın cinsiyetinden sıyrılmış ve metaforikleşerek temizlik, bereket, döngü, doğurganlık, yeniden doğuş, güç, boğa ile birlikte anılması ile iktidar gibi sembollerin temsili haline dönüşmüştür. Çalışmada incelenen destan ve efsane metinlerinde ve halk tasavvurunda görüldüğü üzere eski çağlardaki ay inancı, astral kültürün daha çok yere indirilmiş ve yerdeki olgularla eşleştirilmiş şeklidir. Ayın, yaratıcı Tanrı olarak kabul edildiği kültürden günümüze ay, pek çok sembolü temsil etmiş ve kişileştirilmiştir. Eski Türklerin astral kültüründe aya büyük önem verildiğinin birçok örneği hem yazılı hem de sözlü kültürde bilinmektedir. Yazıya aktarılmış metinler ve sözlü kültür ortamından tespit edilmiş derlemelerin ortak özellikler ve benzer ifadeler ile paralel gittiği görülmüştür. Ay; güzellik, temizlik, bereket, yeniden doğuş (dönemsel yenilenme), döngü ve aydınlık-karanlık karşıtlığı gibi sembolleri ile uzun müddet Türk sözlü kültüründe varlığını korumuştur.

NOTLAR

- 1 *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanan ay inancı ile ilgili derlemeler, Fransız tarihçi ve dilbilimci Prof. Dr. Georges Dumezil tarafından hazırlanmış olan soruların Anadolu'nun çeşitli bölgelerine tatbiki üzerine tespit edilmiş metinlerdir. Z. Fahri Fındıkoğlu, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*'nde 1964 yılın yayımladığı "Bir Fransız Folklorcusu Profesör Dr. G. Dumezil", başlıklı makalesi ile Dumezil'in bu isteğini dile getirmiştir. Ancak çalışmaların başlangıç tarihinin 1964'ten öncesine dayandığı makalelerin dergide yayımlanan yılına bakılarak görülebilir.

Kaynak Kişi

K.K.1: Münire Karakaya, 1951/Nevşehir, Avanos, İlkokul mezunu, Ev Hanımı, Evli, 3 çocuklu, Hikâyeyi annesinden öğrenmiş.

KAYNAKLAR

- Alpaslan, Hürşit; "Ay Hakkında İnanmalar X Gaziantep'te", *Türk Folklor Araştırmaları*, No: 87, Ekim 1956, Yıl: 8, Cilt: 4, s. 1392.
- Bayat, Fuzuli (2005); *Ay Kültünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adları Etimolojisi*, Ankara: 3Ok Yayıncılık.
- Bayat, Fuzuli (2007); *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi I*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Bedi, Nihat; "Aya Dair", *Halk Bilgisi Haberleri*, No: 52, Şubat 1936, Yıl: 5, s. 55.
- Bedi, Nihat; "Ay Hakkında İnanmalar XI Ankara'da", *Türk Folklor Araştırmaları*, No: 89, Aralık 1956, Yıl: 8, Cilt: 4, s. 1412.
- Böcüoğlu, Süleyman Sami; "Ay Hakkında İnanmalar VIII Isparta'da", *Türk Folklor Araştırmaları*, No: 83 Haziran 1956 Yıl: 7, Cilt: 4, s. 1325.
- Cinlioğlu, Halis Turgut; "Ay Hakkında İnanmalar XIII Tokat'ta I", *Türk Folklor Araştırmaları*, No: 90, Ocak 1957, Yıl: 8, Cilt: 4, s. 1438.
- Demiray, M. Güner; "Gemerek Folkloru: Ay ve Gün Üstüne", *Türk Folklor Araştırmaları*, No: 141 Nisan 1961, Yıl:12, Cilt: 6, s. 2372.
- Divitçioğlu, Sencer (2005); *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat ve Devlet*, Ankara: İmge Yayınları.
- Duymaz, Ali (2002); *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Duymaz, Ali (2004) "Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabına Gözle İlgili Deyimler ve Söz Kalıpları", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, s. 815-830, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Duymaz, Ali (2007); "Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabına Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler", *Millî Folklor*, Yıl: 19 Sayı: 76, s. 50-58.
- Eliade, Mircea (2003); *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kocabacı Yayınları.
- Eliyarov, Süleyman (1995) "Kurddan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dair", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Nisan, S. 65, İstanbul, s. 83-99.
- Ergin, Muharrem (1984); *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Esin, Emel (1968); "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü, II", *Türk Kültürü*, Ağustos S. 70. 87-115.

- Fındıkoğlu, Z. Fahri; "Bir Fransız Folklorcusu Profesör Dr. G. Dumezil", *Türk Folklor Araştırmaları*, No: 184, Kasım 1964, Yıl:16, Cilt: 9, s. 3561.
- Gökyay, Orhan Şaik (1969); *Hannâme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Harva, Uno (2014); *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hoppál, Mihály (2012); *Avrasya'da Şamanlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1998); *Makaleler ve İncelemeler, C.1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kalafat, Yaşar (2006); *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara: Babil Yayıncılık.
- Kaplan, Mehmet (1979); *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Lvova, E.L. vd (2013); Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri 3 Cilt (Çev. Metin Ergun), Konya: Kömen Yayınları.
- Mehmet Akif, "Devrek'te Halk Arasında Aya Dair Bilgiler", *Halk Bilgisi Haberleri*, No: 54, Nisan 1936, Yıl: 5, s. 94.
- M. Şakir, "Sinop ve Muhitinde Aya Dair Halk İnanmaları", *Halk Bilgisi Haberleri*, No: 36, 15 Mayıs 1934, Yıl: 3, s. 330.
- Ögel, Bahaeddin (2002); *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar C.2, 2. Baskı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, Bahaeddin (2003); *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar C.1, 4. Baskı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özünel, Evrim Ölçer (2014); "Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanı'nda İktidar ve Kut", *Millî Folklor*, Yıl: 26, Sayı: 104, s. 5-19.
- Pelliot, Paul (1995); *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları.
- Sinor, Denis (1950); "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Mülâhazalar", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, (Çev. Ahmet Ateş), C. IV, 30 Kasım, S. 1-2, s. 1-14.
- Şerif Necati, "Soma'da Aya Dair İnanmalar", *Halk Bilgisi Haberleri*, No: 105, 1940, Yıl: 9, s. 229-230.
- Taş, İsmail (2011); *Türk Düşüncesinde Kozmogeni-Kozmoloji*, Konya: Kömen Yayınları.
- Temir, Ahmet (2016); *Moğolların Gizli Tarihi I Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Turan, Fatma Ahsen (2011); "Orta Asya'dan Anadolu'ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları", *Millî Folklor*, Yıl: 23, Sayı: 90, s. 49-59.
- Yıldız, Naciye (1995); *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahkikat*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.